

KIRGIZ BOY YAPILANMASINDA KIPÇAKLAR

Sümeyye SAYĞILI

Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı.

smyeee0@gmail.com

ORCID: 0009-0002-1255-5719

Cengiz BUYAR

Prof. Dr., Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

cengiz.buyar@manas.edu.kg ORCID: 0000-0002-0549-4463

Saygılı, Sümeyye ve Cengiz Buyar. "Kırgız Boy Yapılanmasında Kıpçaklar". ulakbilge, 93 (2024/3): s. 135–142. doi: 10.7816/ulakbilge-12-93-01

ÖZ

Türkçe kaynaklarda Kıpçak, Kıpçak, Avrupa dillerindeki kaynaklarda Kun, Kuman, Cumanus, Komani, Doğu kaynaklarında ise Kuvmix, Kuvsak, Polovets isimleriyle anılan Kıpçaklar yayıldıkları geniş coğrafyalarda farklı adlarla anılmışlardır. 840 yılında Uygur Kağanlığının yıkılmasından sonra Kimek Hakanlığı bünyesinde toplanmışlardır. Kimek Hakanlığının asıl boylarından biri olan Kıpçaklar, Kimek Hakanlığı yıkıldıktan sonra ise onların devamı sayılmışlardır. Güney Sibirya ve doğuda Kırgız topraklarıyla sınır olan Kimek Hakanlığı'nın yıkılmasıyla Kıpçaklar Sırderya'nın orta kısımlarına, İdil havzasına, Kazakistan ve Aral gölünün kuzey ve batı bölgelerine doğru yayılmışlardır. Moğol istilasıyla uzun süre adlarını verdikleri Deşt-i Kıpçak coğrafyasına yayılarak Kazak, Kırgız, Türkmen, Uygur, Karakalpak, Tatar, Başkır, Kumuk, Karaçay, Balkar, göçmen Özbekler, Konurat, Katagan ve Lakaylar arasına karışmışlardır. Kıpçakların bazı grupları Kırgızların yaşadıkları coğrafyaya yayıldıktan sonra ilerleyen yüzyıllarda Kırgızlarla etnik birleşme gerçekleştirmiş ve daha sonra Kırgızların bir boyu olarak Kırgızların İçkilik kolu içerisindeki yerlerini almışlardır. Bu çalışmada Kırgızların Kıpçak boyunun Kırgızistan'daki varlığı, alt boy yapıları hakkında bilgi verilecektir.

Anahtar Kelimeler: Kırgız, Kırgızistan, Kıpçak Boyu, Kimek, Sosyal, Kültürel

Makale Bilgisi:

Geliş: 17 Şubat 2024

Düzeltilme: 16 Mayıs 2024

Kabul: 29 Haziran 2024

Giriş

Avrupa kaynaklarında Kuman, Kun, Cumanus gibi isimlerle anılan Kıpçaklar doğulu kaynaklarda ise Kuvmix, Kuvsak isimleri ile anılmışlardır. Dış görünüşleri itibarıyla boyları uzun, saçları sarı, gözleri mavi ve beyaz tenli oldukları için Ruslar tarafından ise 1054 yılından itibaren Polovets olarak isimlendirilmişlerdir (Kononov 2000, 519). VIII. yüzyılda Doğu kaynaklarında Kıpçak olarak isimlendirilirken Batı kaynaklarında Kuman olarak isimlendirilmişlerdir. Kıpçaklara Almanlar XIII. yüzyıldan itibaren Pallidi, Falones, Valani, Valwen, Valz, Walwyn, Valo, Valus, Valtwin, Walhen, Walben, Falon, Falb, Falben; Bizanslılar Komani, Kommani, Kumanos, Kumanoi, Cumanus; Macarlar Kun, Kuman, Paloç; Müslüman yazarlar ise VIII. yüzyıldan itibaren ise Kıpçak, Kıfşak, Khıfşakh, Hıfçak, Hıfçah; Ermeniler 1050 yılından itibaren Khartes, Khardeş, Xarteks; Moğollar Kibcag, Kabçagut, Kibçaut; Gürcüler Kivcak, Kivçaked; Gürcü tarihçiler ise Didi Kivçakti (Büyük Kıpçak Halkı) olarak isimlendirmişlerdir (Yücel 2022, 419; Tavkul 2007, 80). Kaşgarlı Mahmud tarafından yazılan *Dîvânü Lugâti't-Türk'te* Kıpçaklar, Kıfçak şeklinde geçer ve Türklerden bir boy şeklinde açıklanır (Kaşgarlı Mahmud 2005, 206). Şehabeddin-i Mercani ise onlardan Hıfşag, Hıfsah, Hıfcag olarak bahseder (Mercani 2008, 75).

Bolat Kumekov'un değerlendirmesine göre Kuman adı, Türkçe bir ad olup Kumanların kendilerine verdiği bir isim olmakla birlikte geniş coğrafyalara da bu adla yayılmışlardır. Nemeth bu konuda Kumekov ile fikir birliği içerisinde. Türkçenin Hakas-Altay kolunda da bulunan bu kelime sarışın veya sarımtırak anlamlarında kullanılmıştır. Kumekov, Ku kelimesinin sarı anlamına geldiğini ifade etmektedir. Ku kelimesi Kum, Kub, Kıb, Kip şeklinde Kıpçak sözüne tekabül eder. Kuman kelimesi de böylece türemiştir. (Kumekov 2013, 36). Kun ve Kuman sözcükleri, tıpkı Türk ve Türkmen kelimeleri gibi aynı anlamı taşımaktadır (Kırzioğlu 1992, 89, 90-91; Yücel 2022, 419).

Kıpçaklar kaynaklarda ilk olarak 759 yılına tarihlendirilen Türk-Kıpçaklar üzerimizde hâkimiyet kurdukları zaman ifadesiyle Uygur Kağanı İl Etmiş Bilge Kağan'ın Şine-Usu kitabesinde bahsedilir (Klyashtorny 2004, 126-127). Uygur kağanı, 681-744 yılları arasındaki Göktürk hâkimiyetini Türk-Kıpçak hâkimiyeti olarak ifade etmiştir. Bu ifade, Kıpçakların Göktürk dönemi siyasi düzeninde etkili bir konuma sahip olduklarını gösterir. Aynı dönemde Baykal Gölü'nden Kazakistan bozkırlarının batısına kadar uzanan geniş coğrafyada, Ting-lingler olarak bilinen topluluklar yayılmıştır. Ancak zamanla bu bölgedeki Ting-linglerin yerini Kao-ch'e boyları almaya başlamış ve VI. yüzyılda Göktürk Devleti'nin çatısı altında Töles adıyla anılmışlardır. Göktürklerin zayıflaması, bu boyların bağımsız hareket etmesine ve 627 yılında büyük bir isyan çıkarmalarına yol açmıştır. Bu isyanın liderliğini, Töles boylarının bir kolu olan Sir Tarduşlar üstlenmiştir. 627 yılına kadar Baykal Gölü'nün doğusundan Karadeniz'in kuzeyine kadar uzanan geniş bir sahada yaşayan bu toplulukların tamamı Töles adıyla anılmıştır (Taşağıl 2014, 323-328). Orhun yazıtlarında, dönemin kabile yapısı yalnızca bir Türk federasyonu olarak değil, Türk ve Sir kabile konfederasyonu olarak tanımlanır. Tonyukuk yazıtında bu birlikten "Türk ve Sir kabile konfederasyonu" olarak söz edilir (Klyashtorny 2004, 128). Uygur yazıtlarındaki Kıpçaklar, Orhun yazıtlarında Sirler olarak anılır. Sirler, Çin kaynaklarında Hsie (Sie) ve Yento (Seyanto) konfederasyonlarına dâhil olan topluluklar olarak tanımlanır. Aynı topluluk, Türk geleneğinde Sir Tarduşlar olarak adlandırılmıştır. Göktürk Kağanlığı'nın VI. yüzyılın sonunda yıkılmasının ardından, Tienşan Dağları'ndaki Sir Tarduşlar, Batı Türk Yabgusu'nun hâkimiyeti altına girmiş ve Tele boyları ile birleşerek Doğu Tienşan ve Batı Altay bölgesine yayılmışlardır. Teleler, Orhun kitabelerinde Tölös olarak anılmaktadır (Togan 2020, 2).

Çin kaynakları, Kırgızların da bu dönemde Tele konfederasyonunun bir parçası olarak Tanrı Dağları'nın doğu bölgelerinde yaşadıklarını belirtir (Kocobekov 2009, 28). Bu konfederasyona dâhil olan Ting-lingler, MÖ I. binyıldan MS I. binyıla kadar Güney Sibirya'da yaşamış ve zamanla Kırgız toplumuna karışarak bu halkın etnik yapısının bir parçası hâline gelmiştir (Gumilev 2006, 140). Kıpçakların kökeni, bu geniş etnik yapı içinde Ting-linglerin batı koluna dayandırılmaktadır. Grum Grjimaýlo, eski Kıpçakların, Ting-linglerin batı kanadıyla birleşerek Orta Kazakistan'da yaşayan halklarla kaynaştığını ve bu etkileşimin bugünkü etnik yapıyı şekillendirdiğini belirtir. Kıpçaklar, konar göçer kabilelerin değişken ittifaklarına ve mücadelelerine katılarak Orta Asya'daki sosyal ve siyasi yapının önemli bir parçası hâline gelmiştir. Kaynaklarda Kıpçaklar sarışın olarak tasvir edilmektedir ki Ting-linglerin de bu şekilde tasvir edildiği görülmektedir (Artamonov 2008, 540-541).

Kırgız adı tarihte ilk defa MÖ 201. yılında Çin kaynaklarında Mete Han'a boyun eğen Kuzey kavimlerinden bahsedilirken geçer (Satylkanova 2019, 55; Buyar 2017, 49). Kırgız tarihi hakkında bilgi veren VI. yüzyıla ait kronik Cou-Chou'da yer alan bilgiye göre Kırgızlar 533 yılında A-fou ve Kien yani Abakan ve Yenisey dolaylarını yurt tutmuşlardır. Bu bölgeler Kırgızların yaşadıkları en eski bölgelerdir. MÖ I. asırda ise Kırgızlar Dzosotin-Elisun çölünün batısında Boroho dağı dolaylarını yurt tutmuşlardır (Kocobekov 2009, 24-27). Hunlar ile çatışan Kırgızlar,

Hunların hakimiyet sahasını kısıtlamış ve Hunları batıya doğru göçe mecbur bırakmıştır. Ancak Mete Han'ın tahta geçmesiyle Hunlar eski gücünü kazanmış ve Yenisey Kırgızlarını birlikleri içerisine dahil etmişlerdir (Kalkan 2005, 79-80). MÖ 51 ve 36 yıllarında Hunların güç kaybetmesiyle Kırgızlar tekrar güç kazanmaya başlamışlardır. Böylece MÖ I. asırda Kırgızlar, Yenisey bölgesinde hâkim unsur haline gelmişlerdir (Kalkan 2005, 82). Çinli tarihçi Pan Ku'ya göre Kırgızlar Hun hakimiyetinin yıkılmasından sonra MÖ 56 yılında krallık ve hakanlık gibi ifadelerin kullanılmasıyla, bağımsız bir idari yapıya sahip olduklarını ve ilk bağımsız Kırgız devletinin bu tarihten itibaren oluştuğunu söylemektedir. MS I. ve V. yüzyıllarda Kırgızlar Tanrı dağlarının çevrelerinde bulunmuş olsalar da asıl yerleşim yerleri Yenisey coğrafyası olmuştur. Tele ve Tölöslere komşu olan Kırgızların alt boy yapısı bu dönemde oluşmaya başlamıştır (Buyar 2017, 50-51).

Kırgızların Yaşadıkları Bölgeler ve Onların Etnogenezine Kıpçak Boylarının Dahil Olması

Kırgız etnogenezinin şekillenmesi Kırgızların yaşadıkları tarihi coğrafyalarıyla doğrudan bağlantılıdır. Bu bağlamda Kırgızların yurtlarıyla ilgili iki temel görüş bulunmaktadır. Bunlardan birincisi Kırgızların eskiden beri Tanrı dağları çevresinde yaşadıkları (avtohtonizm/indigenizm), ikincisi de Sibiryâ bölgesinden bugünkü yaşadıkları topraklara göç ettikleri (göç teorisi) şeklindedir (Mokeyev 2010, 10). XI. ve XVI. yüzyıllar arasında Kırgız etnogenezi büyük ölçüde şekillenmiş ve Kırgız etnik yapısı, birçok boyun katılımıyla zenginleşmeye başlamıştır. Bu konuda tarihçiler farklı görüşler öne sürmüştür. A. N. Bernştam'a göre Kırgızların Tyan-Şan'a göçmesi 1300-1400 yılları arasında çok aşamalı olarak gerçekleşmiştir. Diğer bir grup ise Kırgızların Tyanşan ve Pamir-Alay dağlarında yaşadığını ileri sürmektedir. N. Y. Biçurin, Ç. Ç. Valihanov, N. A. Aristov bu fikrin savunucularıdır. Onlara göre IX. ve X. yüzyıllarda Kırgızların siyasi birliğinin merkezi Urumçi şehrinde ve Turfan'ın kuzey taraflarındadır. A. Hasanov ise Kırgızların eski zamanlardan beri bugünkü Kırgız coğrafyasında yaşadıklarını savunmuştur (Abramzon 2021, 34). K. İ. Petrov ise Kırgızların "Yenisey ve İrtiş nehri arasından" iki, üç aşamalı olarak göç ettiklerini savunmuştur. Bu göçün 300-400 yıl sürdüğü belirtilmiştir. Bu aşamada ise Kırgızların etnogenezine Kıpçak boyu dahil olmaya başlamıştır. Kıpçaklar İli ve İrtiş nehirlerinin etrafını yurt tutmuştur (Abramzon 2021, 35). Kaşgarlı Mahmud İrtiş nehrini Kimekler ülkesinden geçen bir ırmağın adı olarak vermiştir. Bu nehre Ertiş Suwı demiştir. Kıpçakları ise Yemeklerin yani Kimeklerin bir kolu olarak ifade etmiştir. XI. yüzyılda Kıpçaklar, Yukarı İrtiş boylarında Kimeklerin önemli bir koluydular (Kırzioğlu 1992, 82-95).

İrtiş boylarından gelen Türk dilli halklardan olan Kıpçak boylarının Kırgız etnogenezine katılması önemli bir süreçtir. VI. ve VIII. yüzyıllarda Uygur Hakanlığını yıkan Kırgızlar, Büyük Kırgız Kağanlığını kurdular. IV. yüzyılda Kimek-Kıpçak boyları Altay ve İrtiş bölgesinden Kırgız kağanlığına katılmaya başlamışlardır (Mokeyev 2010, 39). Bu yüzyıldan itibaren Kırgız kağanlığı İrtiş deryası, Tanrı Dağları, Minusin vadisi ve Gobi çölüne kadar uzanmış ve buradaki halkları etnik bütünlüğüne katmaya başlamıştır (Kırgıstandın Tarihi 2016, 476). D. G. Savinova'a göre Kıpçakların etnik oluşumu VIII. yüzyılın ortalarında Batı Sibiryâ'nın güneyinde gerçekleşmiştir. Uygur kağanlığındaki çatışmalardan sonra birçok Türk dilli halk İrtiş nehrine doğru göçmeye başlamıştır. Bu grubun kademeli olarak göçü İrtiş göçebe konfederasyonunun oluşmasına yol açmıştır. Gerdizi'nin Zeynü'l-Ahbar isimli eserinde de bu görüş doğrular nitelikte bir tarihî hikâye vardır. Gerdizi'nin hikâyesine göre Tatar lider vefat ettikten sonra yerine büyük oğlu geçer, ancak küçük oğlu tahtı almaya çalışır. Küçük oğlan başarısız olunca cariyesi ile birlikte İrtiş nehri bölgesine kaçmaya başlar. Bu esnada küçük oğlana yedi Tatar kabilesi katılır. Etrafında İmi, İmak, Tatar, Bayandır, Kıpçak, Lanikaz ve Aclad boylarının toplanmasıyla İrtiş göçebe konfederasyonu oluşmuştur. D. G. Savinov ise bu efsaneye göre üç çıkarımda bulunmuştur. Savinova göre, Şad'ın İrtişe gelişi Seyantoların dağılmasıyla ilişkilendirir. Kıpçakların kökeninin Seyantolara dayanabileceğini ifade eder. İkinci değerlendirmeye göre Uygur kağanlığının yıkılmasıyla oluşan yedi boydur. Üçüncü değerlendirmeye göre ise İrtiş'e gelen yedi kişi ayrı ayrı topraklara sahip olmuşlardır. Bu da Kimek Hakanlığının ortaya çıkışını temsil eder. Hududü'l Âlem'de bahsedilen Andar az-Kıpçak, Yagsun Yagu ve Kırkırhan bölgeleri bu dönemde ortaya çıkmıştır (Abdubaitoviç 2015, 60-61). Kimek Hakanlığı IX. ve XI. yüzyıllar arasında varlığını sürdürmüştür. Kimek Hakanlığının sınırları Batı Sibiryâ, Kazakistan ve İrtiş Nehrini kapsamaktaydı. Hakanlık 12 bölgeden oluşan güçlü bir yönetime sahipti. Ancak bu 12 bölgenin coğrafyasını tayin konusunda kaynaklar oldukça sınırlı bilgi vermektedir. Andar az Kıpçak bölgesi, Kimek Kağanlığı'nın Kıpçaklarla bağlantılı olduğu alanlardan biridir ve Kıpçak bozkırları içinde yer alır. Yagsun-Yasu bölgesi ise muhtemelen İrtiş Nehri'ne yakın ve Kimeklerin batıya doğru genişlediği alanlardan biri olabilir. Kırkırhan bölgesi, Kimek Kağanlığı'nın önemli merkezlerinden biri olduğu düşünülen bu bölge, Kimeklerin siyasi ve askeri faaliyetlerinin yoğun olduğu bir bölgedir. Bu bölgeler Hududü'l Âlem'de Kimeklerin idari yapısıyla bağlantılı olarak geçmektedir. Hududü'l Âlem'e göre Andar az- Kıpçak bölgesinde yaşayan insanların örf, âdet ve gelenekleri Oğuzlara benzemektedir.

Kırkırhan bölgesinde yaşayanları ise Kırgızlara benzemektedir (Kıldıroğlu 2013, 58).

X. asırda Çin'de Kitan devletinin (907-1125) kurulması ve Kuzeydoğu Kazakistan'a Türk boylarının gelmesiyle Kimek konfederasyonu zayıflamıştır. Kimek hakanlığının dağılması ile XIII. yüzyılda Kıpçaklar Tanrı dağları bölgesine (Tyanşan) yönelmeye başlamışlardır. Bu durumdan faydalanan Kırgızlar ise hakimiyet sahalarını Altay, İrtiş ve Obi civarına yaymışlardır. Altay ve Güney Sibiry'a'da kalan Kıpçaklar burada kendilerine yeni birlikler kurmuşsa da buradaki varlıkları Kırgız siyasi egemenliği altında olmuştur (Kıldıroğlu 2013, 60). Tyanşan, Pamir-Alay, Sayan-Altay ve Kunlun dağ silsilesi konargöçer halklar için yaylaklar, avcılık bölgeleri, ekim arazileri, yerleşim alanları bunun yanı sıra halklar arasında ortak dil, kültürel yaşam, din ve anlayış yakınlığı gibi unsurlar etnik bir bütünlük oluşturmak için uygun bir zemin hazırlamıştır. Kırgızların etnik şekillenme süreci Türkistan'da, Güney Sibiry'a'da ve Kazakistan bozkırlarında meydana gelen siyasi, kültürel, ekonomik, coğrafi ilişkilerle başlamıştır. Kırgız Kağanlığı kurulduğunda kağanlık bünyesinde yaşayan bütün boylar tam olarak Kırgız adını taşımamışlardır. Boylar bu dönemde kendi boy yapısından ve kendi etnonimlerinden vazgeçmemişlerdir. Ancak Kağanlığın kurulması Kırgız halkının bir bütün olarak oluşmasında önemli bir rol oynamıştır. Kırgız adı Batı Tyanşan, İrtiş ve Altay coğrafyalarından gelen Türk dilli halklar için etnik bir yapının değil siyasi bir yapının adı olmuştur. XVI. yüzyıla gelindiğinde ise Kırgız etnik yapısı açıklık kazanmıştır (Abramzon 2021, 37, 40-42, 46).

XIX. yüzyıla gelindiğinde araştırmacılar, Kırgızların yurtları, kökeni ve etnik süreci üzerine araştırmalar yapmaya başlamışlardır. Bu noktada Kırgızların yurtları, yayıldıkları alan ve Tanrı dağlarındaki yerleşim dönemleri ile ilgili farklı görüşler bulunduğunu bir kez daha belirtmek gerekir. Kırgızların entegrasyon süreciyle ve göç yollarıyla ilgili G. F. Miller, İ. E. Fişer ve İ. G. Georgi önemli fikirler öne sürmüştür. Onlar, XVIII. yüzyılda Cungarların, Yenisey bölgesinde bulunan Kırgızları güney yönüne doğru sürdüğünü ifade etmişlerdir. Ç. Ç. Valihanov ise Kırgızların XV. ve XVI. yüzyıllardan itibaren Tanrı Dağlarında yaşamaya başlamış olabileceklerini söylemiştir (Kırgıstanın Tarihi 2016, 38). Bazı araştırmacılar ise Kırgızların Tyanşan ve Pamir-Alay bölgesinde yaşayan halklar oldukları ve onların burada yaşarken Burut şeklinde adlandırıldığıyla ilgili açıklamalar yapmışlardır (Coldoşev 2014, 25-36). Valihanov, Kırgızların çok eski zamanlardan itibaren Sibiry'a'nın doğusuna yayıldıklarını da belirtmiştir (Abdubaitoviç 2015, 12). Biçurin diğerlerinden farklı olarak Kırgızların Tyanşan'a değil İrtiş'e göç ettiklerini savunmuştur. Radloff'a göre, Yenisey Kırgızlarının bir kısmı Cungar Hanlığı tarafından zorla göç ettirilerek Tanrı Dağları yerine İrtiş bölgesine, özellikle Emil Nehri çevresine yerleştirilmiştir. Bu grup, Cungar Hanlığı'na bağlı yaklaşık 4.000 kişilik ayrı bir Kırgız akını olarak tanımlanmıştır. Radloff, Kırgızların Altay'dan İrtiş bölgesine ve oradan da Tanrı Dağları'na yönelen göç hareketlerinin, IX.-XI. yüzyıllarda devletlerini yeniden kurma çabaları sırasında ya da XIII. yüzyıldaki Moğol fetihleri esnasında gerçekleştiğini belirtmiştir (Mokeyev 2010, 11). Yu. S. Hudyakov'a göre, Kırgızlar IX.-X. yüzyıllarda iki aşamalı bir göçle Yenisey'den Doğu Türkistan ve Moğol Altaylarına göç etmiş, böylece II. bin yılın başında Yenisey Kırgızları ve Doğu Türkistan Kırgızları olarak iki kola ayrılmıştır. Hudyakov, Doğu Türkistan Kırgızlarının 15. yüzyılda Tanrı Dağları'na göç ederek burayı kalıcı merkez haline getirdiğini öne sürer (Abdubaitoviç 2015, 18). Bernştam'a göre Kırgız boylarının entegrasyon ve etnik yapının şekillenmesi Moğol devletinin yıkılması sürecindeki gelişmelere de bağlıdır. Moğol devletinin son bulmasıyla Kırgız boyları tamamıyla Kırgız etnik bütünlüğü altına girmiş demektir (Mokeyev 2010, 13). 1710 yılında Başkurtlar'ın Osmanlı sultanı III. Ahmet'e gönderdikleri elçi, Sibirya taraflarını işgal etmiş olan Ruslardan kurtulmak için Kırgızlar ile ittifak ettiklerini söylemiştir (Togan 1981, 70). Ahmet Taşağıl, Kırgızların Kırgızistan topraklarına gelişlerinin uzun bir süreci kapsadığını belirtmekte ve bunu, "Yenisey Nehri'nden başlayan göç, Altay Dağları'na oradan da Tarbagatay bozkırlarına kadar uzanmış ve nihayetinde Kırgızlar bugünkü Kırgızistan topraklarına yerleşmişlerdir." şeklinde ifade etmektedir (Taşağıl 2017, 224).

Bu göç süreci yalnızca fiziksel bir hareketlilik değil, aynı zamanda kültürel mirasın kuşaktan kuşağa aktarılmasını sağlayan bir dönüşüm olmuştur. Kırgız tarihinin en temel kaynakları arasında yer alan geleneksel sancıralar yani şecereler ve sözlü kültür aktarımı bu dönüşüm sürecinde önemli bir rol oynamıştır. Her boyun (uruu) üyeleri arasında sözlü olarak nesilden nesle aktarılan bu sancıralar, boyların soy ağacını, kabile yapılarını ve geçmişten gelen efsanelerini kayıt altına alan sözlü tarih kaynaklarıdır. Göçlerin farklı coğrafyalara yayılmasıyla, sancıralar yalnızca birer tarih kaynağı değil, Kırgız kimliğinin korunmasında ve devam ettirilmesinde önemli bir araç olmuştur. Kırgız toplumunda bireylerin kimliğini ve toplumsal aidiyetini belirlemede soy bilgisi büyük önem taşımaktadır. Kırgızlarda her bireyin, yedi yaşına kadar en az yedi atasını öğrenmesi zorunlu tutulmuş, atasını bilmeyenler ise soysuz ve kabilesiz olarak değerlendirilmiştir. Kırgız halkının geleneğe bağlılığı, şecere ve soy bilgisi kültürünün günümüze kadar gelmesini sağlamıştır (Buyar 2023, 348-349).

Etnik yapılanmada da bu değerler önemli rol oynamıştır.

Bu geleneksel soy bilgisi (şecere), her zaman önemini korumuştur. İslamiyet öncesinde daha ziyade sözlü bir şekilde yerel anlatımlar üzerinden şekillenen şecere, İslamiyet'in kabulüyle birlikte dini motiflerden etkilenmiş, daha genel bir hususiyet kazanmış ve böylelikle Nuh Peygamber'e kadar dayandırılmaya başlanmıştır (Koşoev 2017, 24). Şecerelerde Nuh tufanından sonra Nuh'un üç oğlu Ham, Sam ve Yafes'ten insanlığın yeniden çoğaldığı ifade edilmektedir. Yafes'in tüm Türk halklarının atası olduğu dile getirilmektedir. Kaşgarlı Mahmud Dîvân-u Luğâti't-Türk adlı eserinde "Türkler yirmi kavimdir. Hepsinin soyu Nuh oğlu Yafes oğlu Türk'e dayanır. Bunlar arasında batıdan doğuya önce Beçenek gelir. Daha sonra ise Qıfçaq, Oğuz, Yemek, Başgirt, Basmil, Qay, Yabagu, Tatar, Qırğız gelir" demektedir (Kaşgarlı Mahmud 2005, 22).

Kırgızların Üç Kanatlı İdari-Sosyal Teşkilatlanmaları ve Etnik Oluşum Süreci

Günümüzde Kırgızlar on (sağ), sol ve içkilik olarak üç kola ayrılmıştır. Kırgızların boy yapılanması askerî teşkilatlanmaya, savaşlara, yaşam düzenine ve geçimlerini sağladıkları ekonomik uğraşlarına göre şekillenmiştir ve uyarlanmıştır. Üç ana kola bölünen Kırgızlar toplamda 40 civarında boydan müteşekkildirler. XIV.-XVI. yüzyıllar arasında yazılan Mecmuâtü't-Tevârih adlı esere göre XV. yüzyılda On ve Sol olarak ikiye bölünmüştür. Diğer kaynaklarda ise bu tarih XII. yüzyıl olarak değişmektedir (Attokurov 1995, 57). Bazı kaynaklara göre ise savaş zamanları On kanat (sağ), Sol kanat ve İçkilik (merkez) diye teşkilatlandıkları hakkında bilgiler vardır (Zakirov 2013, 30). Kırgız boy yapılanması içerisinde yer alan Kıpçak boyu İçkilik kanadında yer almaktadır.

Kırgızların kanatlara ayrılması ile ilgili olarak şecere bilgileri, çeşitli hikayeler, rivayetler, efsaneler, bulunmaktadır. Bunlardan biri Kırgızların kanatlara ayrılmasının kaynağını, evladın babasının sağında veya solunda ki konumuna bağlayanlar da olmaktadır. Bazı hikayemsi rivayetlerde Kırgızların Ak uul (oğul) (on=sağ) ve Ku (sol) uul olan ikiz oğuldan yayıldığı da aktarılmaktadır (Abdubaitoviç 2015, 35-37). Törekanuulu'nun şecere varyantına göre bu oğullar arasında İçkilik grubu Kızıl oğul olarak tanımlanmaktadır. Bunun sebebi bir hikâye ile şu şekilde açıklanmıştır. Ak ve Kara oğul soyundan gelenler hayvanlarıyla birlikte bir dağın etrafında dolaşmışlardır. Bu grup biz dışarıdanız deyip kendilerini dışarıdakiler olarak adlandırmışlardır. Kızıl oğuldan gelenler ise daha düz alanlarda, şehir çevrelerinde vb. alanlarda hayatlarını devam ettirenler ise içkilik adını almıştır. Yani dağlık bölgelerde yaşayan Kırgızlar ve şehir etrafında yerleşik olarak yaşayan Kırgızlar olarak ayrılmışlardır. İçkilik kanadının teşkili ile ilgili bir başka hikâye ise Manas destanının Kökötöy'ün aşı bölümünde anlatılır. Burada Kökötöy hanın oğlu, "İrtişin yukarisına doksan deve piriç ve doksan at ile gideyim. Oradan İç han'a varayım ve Kökötöy'ün aşını tüm dünyaya dağıtayım. Burada kastedilen bölge Yenisey ve Ob bölgelerinin yukarı kesimleridir (Turan 2014, 38-40).

Başka bir rivayete göre ise Narboto Han Hokand'a han olduğunda, Arka, Pişpek, Tokmok, Karakol, Isıkgöl, Atbaşı, Narın, Saruu, Özgön, Oş, Calalabad bölgelerinden gelen ilim ve bilgi sahibi aydın otuz kişi hediyeleriyle hanın ziyaretine gelirler. Narboto han ise vezirlerine "kim bu otuz oğul" diye sorunca vezirler İçkilik boy grubuna dahil olduğu için "bu otuz oğul arkalıklardır. Özgön ve civar şehirlerdeki halkınızın gönderdiği bilgelerin evlatlarıdır." diye cevap verince onların adı Otuz Oğul olarak kalmıştır (Turan 2014, 72). Efsanelerde, hikayelerde bu şekilde dile getirilen ancak günümüz Kırgız boy teşkilatlanmasında devam eden bu yapılanma konar göçer halklara özgü askeri ve idari ilkelere dayanan bir sistemdir. Buna benzer bir yapı Hun ve Oğuz imparatorluklarında da gözlenmiştir (Abdubaitoviç 2015, 34).

Rus tarihçi Golubuyev'in aktardığı varyanta göre ise Kırgız adlı birinin Abıl (Ak Uul) Kabıl (Kuu Kuul) adlı iki oğlu olur. Kırgız şeceresinde bu isim Dolon Biy olarak yer almaktadır. Ak oğlandan Bugu, Sarıbağış, Solto, Çerik, Sayak, Kuşçu, Çon Bağış, Cetiger meydana gelmiştir. Kuu oğuldan ise Saruu, Kuşçu, Munduz, Kıtay boyları meydana gelmiştir. Ona göre Sol koldaki boylar batı tarafında yaşar, On (Sağ) koldaki boylar ise doğu tarafında yaşarlar. Valihanov'a göre de On (Sağ) kol demek asıl olan kanat, Sol kol ise ikinci derecede değerlendirilen kanattır. Valihanov'a göre On (Sağ) kolda Solto, Bugu, Sarıbağış, Sayak, Çerik, Çon Bağış, Bağış, Monoldor, Adıgine, Basız bulunmaktadır. Sol kola veya kanata ise Saruu, Kutçu, Munduz, Kıtay, Kıdırçı, Döölös, Boston, Arday, Mönök Bağış, Çon bağış, Kesek, Kangı, Tarançı girmektedir (Zakirov 2013, 15).

İçkilik grubundaki Kırgız boyları Bakten, Kadamcay, Leylek rayonları, Oş oblastına bağlı Nookat rayonunda, Özbekistan'ın Fergana, Hokand, Cizzak, Semerkand, Taşkent bölgeleri, Tacikistan'ın Hocent, Cergetal, Murgab bölgeleri, Calalabad oblastının Suzak rayonundaki bazı köyler, Doğu Türkistan'da Kaşgar ve Türkiye'nin Van şehrinde yaşamaktadırlar. İçkilik boylarına Avat, Böksö, Börü, Çapkıldık, Katagan, Kesek, Kıdırşa, Kandı, Konurat, Savay, Töölös, Teyit, Nayman, Cookekek, Boston, Noygut, Orgu ve Kıpçaklar girmektedir (Alimov 2011, 26; Tural ve Camankulova 2014, 21).

Kıpçakların Günümüzde Yaşadığı Yerler

Kıpçaklar günümüzde Kırgızistan'ın Batken oblastının, Batken rayonu Kara Bulak, Bucum, Canıbak, Orto-Say, Ak-Turpak, Kara-Bak, Kızıl-Bel, Dostuk, Çon-Talaa, Zar-taş, Ak-Ötök, Cet-Kızıl, Boz-Adır, Kara-Tokoy, Apkan, Aygul-Taş, Samargandek, Paskı-Arık, Min-Örük, az sayıda Üç-Döbö, Kök-Taş, Min-Bulak, Böcöy köylerinde yaşamaktadırlar (Turan 2014, 249). Sol kanat ise çoğunlukla Kırgızistan'ın güney tarafında Özgen, Sovyet, Alay rayonlarında yaşamaktadırlar. Çüy'de Onbir Cılga'da, Kızıl-Suu'da, Ak Beşim'de, Tyanşan, Koçkor, Narın, At-başı, Issık Göl, Sarı Özön, Çon Kemin'den başlayıp Kara Balta'nın sonuna kadar ve Kazakistan merkezine kadar yayılmışlardır. Sol kanattan gelenler Çon Bağış ve Karatal'ın soyu Güney Kırgızistan'da, Talas'ta ve Özbekistan'ın Fergana bölgesinde yayılmışlardır (Zakirov 2013, 66). Kıpçaklar Oş Oblastında Çon-Alay bölgesinde, Kulduksu, Berkesu vadilerinde, Cekendi, Çolok, Batmankul, Şve bölgelerinde yoğun olarak bulunmaktadır. Oş bölgesindeki Kurşab ve Karasu ilçeleri, Calalabad bölgesinde Suzak ve Bazar-Korgon ilçeleri ve Talas bölgesindeki Çatkal ilçesinde önemli bir Kıpçak nüfusu bulunmaktadır. Kırgız Kıpçakları sadece Kırgızistan'da değil Özbekistan'da, Doğu Türkistan'da Kaşgar'da, Afganistan'da Vahan ve Pamir vadisinde ve Kunlun dağlarında yaşamaktadırlar (Abdubaitoviç 2015, 55).

Sonuç

Kırgız etnogenezinin oluşumu ve Kıpçak gruplarının bu sürece olan etkisi, Orta Asya bölgesindeki halklar ve boylar arasındaki homojen etnik ilişkiler yapısını göz önüne sermektedir. Kıpçakların XI. ve XVI. yüzyıllar arasında Kırgız boy yapısına dâhil olduğunu ve bu entegrasyonun, Kırgız kimliğinin şekillenmesinde etkili olduğunu göstermektedir. Kıpçak boylarının, İrtiş ve Tanrı Dağları gibi jeostratejik bölgelere yerleşmeleri, Kırgızlarla olan kültürel ve sosyal bağlarını güçlendirmiştir. Kırgız-Kıpçak boylarının coğrafi komşulukları, etkileşimleri, tarihî ve kültürel ortaklıkları etnogenetik bakımdan birleşmeyi de beraberinde getirmiştir.

Kıpçak boylarının Kırgız etnik yapısına entegrasyonunu tarihçiler farklı şekillerde değerlendirmişlerdir. Miller, Biçurin ve Aristov gibi araştırmacılar yaptıkları araştırmalarda Kırgızların günümüzdeki vatanlarına göçleri, göç yolları ve etnik şekillenmeleri hakkında muhtelif görüşler ortaya koymuşlardır. Kıpçak boylarının bazılarının, Min Özön Ovası'ndan başlayıp Yenisey, Baykal ve Altaylar üzerinden geniş coğrafyalara yayıldıkları, bu süreçte Kırgızlarla etnik bir birleşme oluşturdukları görülmektedir. Yine Kırgızların etnogenetik yapısının da farklı boyların katılımıyla uzun bir zaman diliminde tamamlandığı anlaşılmaktadır.

Moğol istilası ve Kimek Hakanlığı'nın yıkılması, Kıpçakların göçlerini hızlandırmış ve onların Kırgız boylarının bulunduğu alanlara göçe zorlamıştır. İrtiş, Tanrı Dağları ve Altaylar gibi geçiş bölgeleri, bu halkların kaynaşması için ideal bir zemin hazırlamıştır. Konar göçer yaşam tarzına sahip olan Kıpçak boylarının, Kırgız boy yapılanmasının içine dahil edilmesi, her iki halkın geleneklerini harmanlamış ve boy örgütlenmelerini de güçlendirmiştir. Kıpçak boyu Kırgızların kanat yapılanmasındaki İçkilik kolunda yer almıştır. İçkilik kolunda yer alan boyların, Kırgız etnogenezine ve boy yapılanmasına sonradan dahil olan halklardan müteşekkil olduğu görülmektedir. Bu bağlamda geleneksel boy yapılanması, ortak yaşam coğrafyası, dil, kültür birlikteliği ve aynı bölgede birlikte yaşama gerekliliği, ortak çıkar ve güvenlik ihtiyaçları, ekonomik ilişkiler Kıpçak alt boy gruplarının Kırgız boy yapılanmasına dahil olmasında etkili olan faktörler olarak ön plana çıkmaktadır.

Kıpçaklar, Kırgızistan'ın Batken, Oş, Talas ve Çüy gibi farklı bölgelerine yayılmışlardır. Çeşitli yerleşim alanlarında, özellikle dağlık ve verimli vadilerde yoğunlaşan Kıpçak nüfusu hem tarım hem de hayvancılık faaliyetleriyle ve diğer iş kollarıyla Kırgız ekonomisine katkı sağlamıştır. Bu bölgelerde, ortak yaşamın getirdiği kültürel zenginlikler zamanla yerel kimliğin bir parçası hâline gelmiştir. Günümüzde Kırgızların Kıpçak boyu mensupları Batken başta olmak üzere Oş, Talas, Calalabad ve Narın gibi bölgelerde yaşamaktadırlar.

Kırgızların etnik yapısının temel olarak XI. ve XVI. yüzyıllar arasında şekillenmiş olması, bu dönemin Orta Asya'daki siyasal ve sosyal dönüşümler açısından kritik bir dönem olduğunu göstermektedir. Kırgız Kağanlığı'nın kuruluşu ve güçlenmesi, Kıpçak boy grupları gibi farklı boyların bu Kırgız boy yapılanmasının içine dahil olmasında tarihi bir referans oluşturmuştur. Kıpçak grupları, Kırgızların siyasi yapısına katılarak, askeri ve idari organizasyonlarda da aktif rol oynamışlardır. Günümüzde Kırgızistan ve çevresindeki Kıpçak grupları, geçmişteki etkileşimlerin izlerini taşımaktadır. Araştırmalar, Kıpçakların göç yollarının ve Kırgız etnogenezindeki rollerinin daha detaylı incelenmesinin Türk tarihine dair önemli katkılar sağlayacağını göstermektedir.

Kaynaklar

- Abdubaitoviç, A. R. (2015). Kıpçaki V İstorii Kırgızov. Bişkek.
- Abramzon, S. M. (2021). Kırgız ve Kırgızistan Tarihine İlişkin Seçme Eserler. Çev. Ali Ünal. Ankara: Phoenix
- Alimov, R. (2011). "Kırgızcanın İçkilik Grubu Üzerine." Türklük Bilimi Araştırmaları 30, sayı (Nisan): 23-40.
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/tubar/issue/16971/177325>.
- Artamonov, M. (2008). Hazar Tarihi (Türkler, Yahudiler, Ruslar). İstanbul: Selenge.
- Attokurov, C. (1995). Kırgız Sancırası. Bişkek: Kırgız Uluttuk İlimder Akademiyası Tarix İnstitutu.
- Bolat E. Kumekov. (2013). Arap Kaynaklarına Göre IX-XI Asırlarda Kimek Devleti. Çev. Mehmet Kıldıroğlu-Çingiz Samudinuulu Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Buyar, Cengiz ve Amantur Caparov. (2023). "Kırgız Toplumunda Sosyo-Kültürel Bir Yapı Olarak Bir Atanın Baldarı." Uluslararası Medeniyet Çalışmaları Dergisi 8, no 2 (Kasım): 346-358.
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/inciss/issue/81028/1380250>.
- Buyar, Cengiz. (2017). "Kırgız Tarihi (Başlangıcından 1991 Yılına Kadar)" Kırgızistan (Tarih, Toplum, Ekonomi, Siyaset), C. Buyar editörlüğünde, 47-91, Bişkek: BYR Publishing House.
- Coldoşev, N. C. (2014). "Burut Etnik Adı Üzerine." Siberian Studies (SAD), Çev. Cengiz Buyar, 5, no 2 (Mayıs): 25-36.
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/sad/issue/11201/133776>.
- Gumilev, L. (2006). Avrasyadan Makaleler-1. Çev. A. Batur. İstanbul: Selenge.
- Kalkan, Mustafa. (2005). "Kırgız Boylarının Yenieseyden Çıkarılmaları ve Coğrafi Dağılımları." Atatürk Kültür Merkezi Dergisi, 15, sayı no 42 (Ocak): 77-100. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/erdem/issue/44268/546571>.
- Kaşgarlı Mahmud. (2008). Divānu Lugāti't-Türk. Türk Dilleri Divanı, Çev. Mustafa S. Kaçalın, ed. Mehmet Ölmez. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Kıldıroğlu, Mehmet. (2013). Kırgızlar ve Kıpçaklar. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Kırgızstandın Tarihi. 2016. Bişkek: Kut-Ber.
- Kırzioğlu, Fahrettin. (1992). Yukarı-Çür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Klyashstorny, S. G., ve Sultanov, T. İ. (2004). Türkün Üç Bin Yılı. Çev. A. Batur. İstanbul: Selenge.
- Kocobekov, Muratbek. (2009). "Kırgız Kağanlığı'nın Gelişme Devrine Ait Bazı Görüşler." Tarih Dergisi 47, sayı, (Haziran): 23-46.
- Kononov, Andrey N. (2000) "Kıpçak, Kuman, Kumuk Kavim Adlarının Etimolojisi Üzerine," çev. Mustafa Uğurlu, Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi 10, (Kasım 2000): 518-526.
https://dergipark.org.tr/tr/pub/tdded/issue/12712/154735#article_cite.
- Koşoiev, M. (2017). Kırgız Taanuu Önüttörü. Bişkek: Turar.
- Mercani, Şehabettin. (2008). Müstefadü'l Ahbar Fi Ahval-i Kazan ve Bulgar. Çev. M. Kalkan. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi.
- Mokeev, Anvar. (2010). Kırgızı Na Altae ı Na Tyan-Şane. Bişkek: İzdaniye Kırgızko-Turetskovo Universiteta "Manas".
- Satylkanova, N. (2019). "Büyük Kırgız Devleti." Dil ve Kültür Dergisi 3, sayı (Eylül): 55-56.
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/turkek/issue/55572/760627>.
- Soltonoev, B. (1993). Kızıl Kırgız Tarixi (1). Bişkek: Mamlekettik Uçkun Kontsrein.
- Taşagül, Ahmet. (2014). "İslam Öncesi Devrede Orta Asya'da Yaşayan Türk Boyları." Türkler, Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca editörlüğünde, 323-268. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Taşagül, Ahmet. (2017). Gökbörü'nün İzinde Kadim Türklerin Topraklarında. İstanbul: Kronik.
- Tavkul, Ufuk. (2007). Kafkasya Gerçeği İstanbul: Selenge.
- Togan, Ahmet Zeki. (1981). Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi. İstanbul: Enderun Kitabevi.
- Togan, Ahmet Zeki. (2020). Başkurtların Tarihi. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Tural, Baysal ve Ayımkan Camankulova. 2014. Rahman Kul Han ve Dönemi. Çev. A. N. Sağın. İstanbul: Türk Dünyası Belediyeler Birliği.
- Turan, Nurbek. (2014). Kandı. Bişkek: Turar.
- Yücel, Mualla Uydu (2022), "Kıpçaklar", TDV İslam Ansiklopedisi, Cilt 25, s. 419-421.
- Zakirov, Saparbek. (2013). Kırgız Sancırası. Bişkek.

THE KIPCHAKS IN THE KYRGYZ TRIBAL STRUCTURE

Sümeyye SAYĞILI, Cengiz BUYAR

ABSTRACT

The Kipchaks, known by different names across various sources—such as Kipchak or Kifchak in Turkish sources, Kun, Cuman, Cumanus, or Komani in European sources, and Kuvmix, Kuvsak, and Polovets in Eastern sources—were referred to by different names in the vast territories they inhabited. After the fall of the Uyghur Khaganate in 840, they gathered under the Kimek Khaganate. Being one of the main tribes of the Kimek Khaganate, the Kipchaks were considered its successors after the Khaganate's collapse. With the fall of the Kimek Khaganate, which bordered Kyrgyz lands in the east and South Siberia, the Kipchaks spread to the central parts of Syr Darya, the Volga basin, Kazakhstan, and the northern and western regions of the Aral Sea. With the Mongol invasion, they expanded across the Desht-i Kipchak, which they had named, integrating into Kazakh, Kyrgyz, Turkmen, Uyghur, Karakalpak, Tatar, Bashkir, Kумыk, Karachay, Balkar, Uzbek, Konurat, Katagan, and Lakai groups. Some groups of Kipchaks settled in the Kyrgyz territories and, in later centuries, merged ethnically with the Kyrgyz, eventually becoming part of the Ichkilik branch of the Kyrgyz. This study will provide information on the presence of the Kipchak clan within the Kyrgyz people in Kyrgyzstan, as well as their sub-clan structures.

Keywords: Kyrgyz, Kipchak Tribe, Kimek, Social, Cultural